
RESEÑAS

DOMÍNGUEZ GARCÍA, J. M. (2010), *Cátedras de Gramática y Educación en Galicia, Siglos XVI y XVII, Fundación Barrié de la Maza, Colección Galicia Histórica, 384 pp.*

Estamos diante dunha nova aportación á historiografía educativa de Galicia, que é tamén polo alcance do seu tratamento unha nova e valiosa peza da historiografía modernista española, non sobrada de aportacións nos tempos que corren. Despois de ter sido en orixe unha tese de doutoramento, presentada na UNED en Madrid, baixo a dirección do profesor Javier Vergara, preséntase agora como un madurado, consolidado e ben conformado texto composto por seis ben dimensionados capítulos, acompañados dunha Presentación, elaborada coa finura a que nos ten acostumados Eduardo Pardo de Guevara, en calidade de director do Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento, unha Introducción cos planteamentos historiográficos, unas oportunas Conclusións, unas pródigas fontes e anotación de recursos documentais, trinta páxinas de anexos documentais e índices onomásticos e de preceptores relacionados coa educación en Galicia no tempo considerado.

Sobre a cuestión das cátedras de gramática dispoñíamos de notas e contribucións, eruditas e positivistas, ciscadas través dunha ampla morea de libros e revistas de diverso alcance. Veu logo unha primeira síntese descritiva, como foi a realizada por Xosé Ramón Barreiro Fernández (in, *A Galicia do Antigo Réxime. Ensino, Ilustración e Política*, T. IV da "Historia de Galicia", Hércules de Edicións, A Coruña,

1991, pp. 19-119); en 2004 Antón Costa na súa *Historia da educación e da cultura en Galicia* produciría una nova síntese, neste caso con maior alcance interpretativo (desde o punto de vista da chamada historia cultural), vindo aínda logo en 2007 a contribución de Pegerto Saavedra (*O ensino: desde escolas de ferrado á Universidade*, T. VIII da "Gran Historia de Galicia", La Voz de Galicia, A Coruña, pp. 69-97) e aínda o texto, en certo modo complementario, de Obelleiro Piñón (*As escolas de fundación en Galicia. Unha necesidade social de alfabetización*, A Nosa Terra, Vigo, 2007).

Máis o texto de Xosé Manuel Domínguez fai unha presentación historiográfica das Escolas e Cátedras de gramática en Galicia superior e en conxunto máis rica que calquera das anteriores, a pesar de que estamos ante un texto que temos de ver en clave positivista, ás veces cun exceso de "materiais para a historia", máis que de historia propiamente dita, e a pesar dalgúns erros historiográficos (non corrixidos sobre o texto da tese orixinal), como o de manter a data de 1495 e as referencias primeiras da cátedra de gramática compostelana de Lope Gómez de Marzoa, e logo de Diego de Muros, como piar e xa inicio do "estudo xeral" compostelano, tal é o poder en ocasións das "autoridades" no senso escolástico.

Despois de delimitado o tema e de sinalar os diferentes tipos de estudos de gramática, no primeiro capítulo fai o autor unha oportuna referencia aos antecedentes (as escolas catedralicias medievais, os concilios eclesiásticos medievais, e a problemática suscitada arredor da creación das cátedras). Adica o capítulo II a trazar os rasgos constitutivos da sociedade galega durante o tempo do Antigo Réxime, cunha alusión xeral ao panorama esco-

lar (escolas primarias, colexios de orfas, estudos conventuais, colexios de xesuitas, iniciativas municipais, as cátedras de gramática da universidade de Santiago). Entra, de seguido no percorrido polas cátedras de gramática. No capítulo III faise a historia das cátedras de A Coruña, Tui, Ribadeo e Pontevedra, durante a primeira metade do século XVI. Durante a segunda metade a atención concentrárase nas cátedras de Ourense, Viveiro, Noia, Vilagarcía, Pontedeume e nas dos seminarios de Mondoñedo e Lugo, indo a atención no tempo do século XVII cara as de Betanzos e Melide. Por fin, no capítulo VI o autor presenta unha ben trazada síntese panorámica do que significaban culturalmente as cátedras e estudos de gramática: o que se estudaba, o alumnado e o profesorado, o material didáctico (libros de texto e obras de literatura), a metodoloxía de ensino, o exame das aprendizaxes e o control e vixianza das escolas de latinidade.

A edición contén unha boa referencia de fontes documentais e bibliográficas, anexos documentais sobre as cátedras de Pontedeume e Betanzos, listados de Mestres, riqueza e selección de elementos gráficos e unha cuidada e elegante maqueta, no marco da colección de honor que está sendo a “Galicia histórica”.

Antón Costa Rico

COSTA RICO, A. (2010): D’abord les enfants. Freinet y la educación en España (1926-1975). USC. Servizo de Publicacións e Intercambio Científico

---

As obras de Célestin e de Élise Freinet foron obxecto de atención por parte de distintas editoriais (Estela, Fontanella, Laia,

Morata...), que publicaron en castelán e tamén en catalán moitos dos seus temas, a partir dos comezos de 1970. Foron lecturas obrigadas para os estudantes universitarios que nos formamos naquela época. En galego, de C. Freinet, aparecía hai pouco máis dunha década, *Técnicas Freinet da Escola Moderna* (Xerais, 1997), precisamente cunha introdución a cargo de Antón Costa Rico, a propósito de centenario do nacemento de C. Freinet.

Antón Costa non necesita presentación, hoxe Catedrático de Historia da Educación na Universidade de Santiago de Compostela. Ademais das viaxes iniciáticas aos Alpes Marítimos a comezo dos 70, nunca deixou de aproveitar a oportunidade para trasladarse ao sur do país veciño, percorrendo os espazos vitais polos que transcorreu a azarosa vida do matrimonio Freinet, esculcando en institucións, fondos públicos e privados. De todo isto dá fe neste fermoso, aparentemente breve, pero profundo traballo. Xa antes, no seu completo estudo, *Historia de la educación y de la cultura en Galicia* (2004), A. Costa dedicáballe un apartado aos mestres franceses, que ocupan un lugar importantísimo dentro dos propósitos de reforma pedagóxica.

Nesta ocasión, preséntanos un volume de 253 páxinas, organizado en seis partes, arredor da pedagogía Freinet e da súa influencia sobre os educadores españois. O texto, con abundante documentación en francés, figura amplamente ilustrado con reproducións de portadas de revistas pedagóxicas e sindicais da época, fotografías e materiais sobre os que existe en boa maneira un gran descoñecemento entre os investigadores e o propio profesorado. Moi importante igualmente a indicación das fontes de documentación e a bibliografía ordenada

en distintos apartados. 13 textos seleccionados, a partir da tradución directa do francés, ofrecen grandes posibilidades, mediante a metodoloxía dos comentarios de texto.

A lectura deste interesantísimo traballo permítenos o acercamento aos mestres exiliados, como foi o caso de Herminio Almendros a Cuba -despois do seu fugaz paso pola Escola Normal de Santiago de Compostela, en 1927- ou da ampla colonia mexicana. Sabemos que, en Galiza, as influencias do catalán A. Tapia encontraron eco nos mestres freinetianos pontevedreses da zona da Cañiza, liderados polo mestre D. José Benito González Álvarez e o inspector José Muntada Bach, nos anos da Segunda República. Do "FARO INFANTIL", o xornal freinetiano -practicamente desaparecido- publicado en colaboración cos mesmos nenos, baixo a atenta mirada do mestre da Cañiza, quedan referencias no *Boletín de Educación*, da inspección pontevedresa. *Escuela Vivida*, o Semanario da "Casa del Maestro", recollía tamén unha nota o 9 de agosto de 1935, na que se anunciaba que José Benito González tomara posesión do cargo de director da Graduada de Cidade Real. Salvouse, así, das accións represivas (inda que o calvario pasouno en Castela) contra o maxisterio galego con motivo da funesta depuración, da que levamos dado conta en varios libros e artigos, actas de congresos, etc. Por certo que a Asociación pola Recuperación da Memoria Histórica do 1936 en Ponteareas acaba de honrarme coa distinción da Rosa Bermella da Memoria, nun entrañábel acto celebrado na antiga escola da parroquia de Angoares, lugar onde desenvolvía o seu labor naquel tempo a mestra Nieves Adrio Sobrido, separada do servizo e dada de baixa no escalafón en setembro de 1936, filla do tamén mestre pontevedrés D. Ger-

mán Adrio Mañá, fusilado na mañanciña do 12 de novembro dese mesmo ano, xunto a outros lembrados pontevedreses, no quilómetro un da estrada a Campañó, e aos que se lle adica a rúa 12 de novembro máis alá da Estación da RENFE, en Pontevedra.

Sobre a chegada das técnicas Freinet a España, ademais dos estudos dende Cataluña e a recuperación de distintos traballos dende o Museo Pedagóxico de Aragón, baixo a atenta mirada do seu director, Víctor Juan Borroy, debemos salientar tamén en Castela e Extremadura as publicacións de Antonio García Madrid, entre elas, "*Un ejército de maestros*". *Experiencias de las técnicas de Freinet en Castilla y Extremadura (1932-1936) e Freinet en Las Hurdes durante la Segunda República. Los Maestros José Vargas Gómez y Maximino Cano Gascón*, co que me obsequiou nos últimos tempos.

Ademais da disposición estrutural, hai que destacar neste texto de Antón Costa Rico que presentamos a cualidade narrativa do autor, aínda que utilizara para esta ocasión o castelán como lingua vehicular. A cor, tan frecuente nos traballos de Freinet, figura na última páxina, a que lle dá título ao libro, *D'abord les enfants*.

Polo que supón de contacto directo coas fontes orixinais francesas, moitas delas descoñecidas para nós, de posibilidades de profundización na investigación, tanto dende a perspectiva máis ampla como da realidade educativa galega máis próxima, de recurso metodolóxico nas aulas e de historia viva do maxisterio, consideramos relevante este volume, no conxunto de traballos co novidoso selo da USC EDITORA.

Anxo Serafín Porto Ucha

USC. Dpto. de Didáctica e Organización Escolar

CARIDE GÓMEZ, J. A., TRILLO ALONSO, F. (Dir.) (2010), Diccionario Galego de Pedagogía, Xunta de Galicia /Editorial Galaxia, Vigo.

Obedecendo a un proxecto de investigación planificado baixo a dirección e coordinación dos profesores Caride e Trillo, coa colaboración inmediata de outros sete profesores, responsables de distintas áreas temáticas, e co apoio de dúas documentalistas e unha secretaria técnica, podemos saudar a presenza do Diccionario Galego de Pedagogía, unha obra que, con formato de Diccionario, reivindica a súa feitura “galega”, coa intervención elaboradora de máis de cento cincuenta autores e autoras, na súa maior parte ligados ás Facultades de Ciencias da Educación existentes en Galicia. Unha obra colectiva que, por igual ou de modo substantivo reivindica o concepto de “pedagogía”, como netamente identificador do campo académico ao que se vinculan as distintas ciencias da educación. Estamos ante unha obra de máis de 600 páxinas de apretado texto, na que se reúnen 546 termos, 400 deles chamados para a ocasión “conceptuais” (cun límite constante de 600 caracteres) e 146 chamados “enciclopédicos” (cun límite de 1800 caracteres).

Unha obra que vai estar nos centros de educación e formación de toda Galicia, que é mostra dun estado de saberes e de preocupacións académicas e epistemolóxicas. Unha obra que significa un punto (e seguido) no desenvolvemento dos estudos pedagóxicos en Galicia, que mesmo poderá servir de mostra comparativa coa realidade da reflexión pedagóxica alén de nós. Un Diccionario conceptual implica sempre unha selección de contidos. E o *Galego de Pedagogía* tamén o implica. Deberán saber os lectores

que foi un non menor traballo a selección dos conceptos a “establecer” no presente caso por un equipo dunha ducia de persoas.

En relación coa historia da educación (baixo a nosa coordinación) identifícanse na obra algo máis de 30 entradas explícitas, que no seu conxunto, se desenvolven desde enfoques conceptualmente esixentes: autoxestión pedagóxica, educación humanista, e. integral, e. patristica, e. popular, e. progresiva, e. xesuítica, empirismo pedagóxico, ensino mutuo, escola activa, escola nova, escolástica, hª da educación, historiografía, hª da educación en Galicia, misión pedagóxicas, movementos de renovación pedagóxica, museismo pedagóxico, naturalismo pedagóxico, pedagogía antropológica, pedagogía Freinet, p. institucional, p. montesoriiana, p. sistemática, p. socialista, positivismo pedagóxico, psicanálise e educación, e realismo pedagóxico, facéndose un percorrido a través das maiores expresións históricas-educativas da cultura occidental.

O rigor e a linguaxe contida e precisa son asuntos que en todo momento se buscaron no conxunto da obra, que mantén, como é frecuente en obras deste tipo algunhas discrepancias e desigualdades, pero que é e será un valioso instrumento de consulta.

Antón Costa Rico

CUESTA, R., MOLPECERES, A. (2010), Retazos, memorias y relatos del Bachillerato. El Instituto Fray Luis de León de Salamanca (1931-2009), Publicaciones del Instituto, Salamanca, 386 pp.

Oitenta anos dun Instituto de Bacharelato dan para moita historia. A miúdo ollamos que cando unha institución académica

cumpre un certo ciclo da súa vida (25, 40, 50, 75, 100 ou 150 anos) xorde desde o seu interior un certo interese por facer memoria, unha memoria “institucional”, isto é, “conciliadora”, que agacha de ordinario a real e efectiva historia que máis comunmente, de aparecer, debe ser captada nos “entreliañas” apercibidos ou non polos autores e “escritores” do documento, porque se pensa que unha memoria histórico-institucional é un documento que reúne, por unha parte, a función de “escaparate” cara o exterior contemporáneo, nun mundo de exposicións múltiples ás imaxes distorsionadas, pero presentadas como naturais, e, por outra, a función de “espello” onde localizarse con imaxe amable os que configuran en particular o “corpo docente” da institución, no momento de ser trazada a “memoria”. De ordinario “desaparecen” as complexas dinámicas, os microgrupos, os conflitos ideolóxicos e organizativos, porque o desocultamento obriga a operacións analíticas e interpretativas de máis fonda atención investigadora, para os de dentro e para os de fóra, que poden obrigar, ademais, a un repensamento das dinámicas en curso, algo que non está de ordinario no código esperable a unha chamada memoria histórica institucional.

Máis, non sempre ten porque suceder así; en ocasión, como escribira dando título a un libro de boa difusión un coñecido xesuíta dos pasados anos setenta, “a vida sae ao encontro”. Ocorre con este libro, no que, como noutros de semellante calidade crítica, está a man esixente de Raimundo Cuesta, un dos motores intelectuais do Grupo dos Fedecarianos e do proxecto Nebraska.

Retazos, memorias y relatos é unha investigación histórica, dentro dos cánones

xerais de elaboración de tal produto intelectual. Certo. Pero de igual forma parte do proxecto pedagóxico actual e en curso do IES Luis de Leon, de modo que tamén é o produto colectivo dos profesores e alumnos implicados, que ao revisar a historia do centro mediante unha ollada dialéctica entre o que agora “sucede” e o que noutros momentos “sucedió”, realizada co auxilio de quen alí estiveron noutros momentos, estaban producindo coñecemento sobre eles mesmos. Construíndose como cidadáns críticos e con capacidade analítica e interpretativa da sociedade e das institucións que habitan, máis capaces pois para a súa oportuna transformación. Así, a narración histórica neste caso incorpora de modo central fragmentos expresivos da vida dun centro en conexión co máis amplo horizonte da historia da educación española, pois estamos ante unha investigación social e non debemos olvidalo. Non se trata dun rexistro máis ou menos logrado de “antigüedades”. Manexáronse, por isto tamén, “catorce entrevistas narrativas”, como “ecos e voces do pasado” para o resgate de memorias sometidas ao contraste.

Así se chegou a componer un texto con catro capítulos (cada un dos que toca unha época distinta), constituíndo cada un deles por medio dun texto narrativo sobre a historia da educación e a do Instituto, das transcricións das entrevistas dos vellos alumnos e da iconografía correspondente. Cos seguintes títulos dos capítulos: “Encrucillada de esperanzas e desolación (1931-1944)”, “Entre *azules imperiales* e tecnócratas *Dei* (1944-1974)”, “Mudanzas, transicións e reformas entre a tecnocracia e a democracia (1975-1985)”, e “O que vai de onte a hoxe: recordos e expectativas do alumnado entre dous séculos”, para chegar aos anos

máis recentes desta historia de vida, porque na vontade dos coordinadores “esta obra viene a ser una historia del presente, una explicación genética de los problemas de la educación secundaria y de la institución escolar hoy” (p. 7), “ao punto que estes problemas – de hoxe- se presentan como os motivos máis profundos dunha prospección do pasado que se efectúa a modo de xenealoxía dos problemas do presente”.

Temos, así, un texto profundamente dialéctico e interpretativo ao servizo de quen o construiu e dos lectores, un auxilio eficaz para a comprensión histórica e estrutural das interaccións contextuais dos individuos. Un tratamento diferente da materia histórica; non un obxecto de vitrina, senon un instrumento, unha panca, para a cidadanía.

Antón Costa Rico

RUIZ BERRIO, J. [Ed.]: *El patrimonio histórico-educativo. Su conservación y estudio*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2010. 366 pp.

Unha das vías polas que transcorre actualmente con máis éxito a indagación histórico-pedagóxica refírese aos restos materiais e obxectos que se conservan do noso pasado educativo, aos estudos etnográficos sobre a escola doutro tempo, a saber relacionar os feitos educativos coa cultura específica na que eses feitos incidían y como se desenvolvían nun territorio e sociedade determinada. Durante moitos anos os historiadores da educación centráronse no estudo dos pensadores e das súas teorías, das innovacións escolares, da política educativa, das institucións, ou das minorías e grupos especiais, pero con

escaso uso doutras fontes que textos escritos ou fotografías. A irrupción das novas correntes de historia cultural levou a usar con máis frecuencia os métodos etnográficos, avaliacións de obxectos ou espazos arquitectónicos, ou realidades máis imperceptibles como o discurso que un profesor fai na clase, ou como se viviu nunha pequena escola rural un acontecemento mundial que deixou unha pegada indeleble.

A conformación dos actuais museos pedagóxicos, cuns obxectivos diferentes aos que con ese nome creáronse no século XIX, veñen a calmar unha inquedanza que fai anos se viña producindo entre os historiadores da educación, cando tiñamos que reconstruír o pasado educativo case exclusivamente con documentos, e con poucos referentes aos utensilios ou espazos físicos concretos. Nos últimos tempos, como di Cristina Yanes, o material e os obxectos pasaron de ser elementos inertes a ocupar un lugar importante no discurso reflexivo-interpretativo, acadando novos significados mediante unha análise comprensiva e crítica, o que sen dúbida ten revolucionado os procedementos e conformación de hipóteses para moitas investigacións, porque hoxe moitos relatos históricos tenden a reconstruírse e presentarse como relatos case fílmicos ou en tres dimensións cos que as persoas tratamos de acadar unha relación interactiva, e non só como un discurso pechado nun libro.

Este conxunto de iniciativas que se están a desenvolver dende fai anos, empezan a dar os seus froitos en publicacións, coma a do volume que agora comentamos. Nada menos que catorce estudos que coordina o profesor Ruiz Berrio, a quen se debe este empeño por dar á luz os traballos que actualmente están desenvolvéndose,

e con enfoques tan diversos. É de agradecer ademais a aparición deste libro neste ano en que a administración galega ten tan abandonada unha institución punteira neste movemento, o MUPEGA, o Museo Pedagóxico de Galicia, que dende o ano 2000 foi un referente valioso para o actual movemento dos museos pedagóxicos españois e iberoamericanos. O libro se estrutura en catro grandes campos temáticos: o primeiro sobre conceptos básicos; o segundo sobre algúns aspectos dos museos de educación; o terceiro sobre o patrimonio histórico-educativo; e o cuarto sobre os museos virtuais de educación, con dous traballos finais referidos a dous museos concretos. Son estudos que se complementan entre eles, formando un mosaico de retallos que nos aproximan a unha panorámica do estado en que actualmente están as investigacións neste ámbito, dende que en decembro de 2004 se constituíra a SEPHE, e asemade son unha primeira fonte para analizar a conformación deste movemento museístico en España. Non é posible facer unha análise precisa de todas as contribucións pero si salientar algunhas delas no eido dos debates actuais entre os historiadores da educación.

Entre as achegas do primeiro grupo, coído que ten un extremado interese pola súa novidade, a xa mencionada de Cristina Yanes, centrada no patrimonio educativo inmaterial, porque seguramente os obxectos falan e os podemos facer falar, pero non deixan de ser vestixios, as veces de culto pedagóxico, cando os ollamos expostos nas vitrinas; pero ademais é preciso maxinar que as pezas e vestixios estiveron usadas nun contexto de actividade educativa no que os obxectos puideron ter un uso común o moi marxinal, e precisamente son esas actividades, ideas ou falas específicas

as que facían vivir aos obxectos, porque ante un libro de texto sempre nos podemos preguntar como foi usado: se o mestre lía as leccións sentado, e os alumnos as recitaban cando eran chamados ante o encerado, ou se o libro de texto tiña pouco uso porque lles aprendía aos rapaces con excursións e traballos manuais. Temos así unha herdanza oral intanxible, non sempre fácil de xuntar en corpus comprensibles, que é necesario salvagardar e relacionar co mundo tanxible, e considerarse como un patrimonio relacionado cunha cultura educativa concreta. É un traballo que se complementa moi ben co que aporta Miryan Carreño sobre memoria e historia da educación, xa que o patrimonio inmaterial vive mais na transmisión oral, na microhistoria que permite estudar aspectos moi concretos e máis individuais; pero tendo en conta as dificultades que supón traballar coa memoria, porque se por unha parte é unha fonte que nos acerca a realidades imposibles de captar doutro xeito, é tamén tramposa e selectiva, e moi manipulable, e así Carreño lémbra-nos que é necesario recordar. Si, pero recordar para aprender. Estes dous traballos van precedidos por outros máis xenéricos de David Reyero y Francisco Canes.

O segundo grupo presenta dúas achegas. A do profesor Ruiz Berrio é central para explicar o trazo que vai dende os museos pedagóxicos históricos aos labores que desenvolven os novos; unha reconversión que no caso español foi imposible porque realmente era unha cultura profesional perdida, que máis que recuperar houbo que crear outra vez, facer un renacemento como di o autor, polo que ese despegue da museística pedagóxica en España foi precedida dun paréntese de corenta anos, si, pero fatal, porque desfixo un tecido inte-

lectual do que agora recollemos só algúns fíos. En todo caso é importante a súa crónica de cómo van aparecendo os novos museos, porque foi protagonista nese proceso e ademais advirte que a relación entre museos pedagóxicos e historia da educación é privilexiada, porque un museo pedagóxico non ten porque entenderse especialmente como un museo histórico. Un traballo de Pablo Álvarez sobre o novo concepto dos museos de educación conclúe coa importancia do labor de custodios que teñen estas institucións.

Na terceira parte, o capítulo de Rabazas e Ramos ten moito interese para aqueles que queiran iniciarse na museoloxía educativa. Como non convén dar nada por suposto fan unha aproximación ao concepto de “patrimonio histórico educativo”, para o que necesitan referirse a traballos doutras autoras do libro: Eulália Colleldemont e Cristina Yanes. Queda claro que o patrimonio non está composto só por bens materias tanxibles, senón tamén intanxibles nos que debemos incluír os inmateriais. Fan ademais un estudo dos diferentes ámbitos nos que se atopa e divide o patrimonio histórico-educativo español, enmarcándoo dentro das correntes máis actuais da museoloxía e museografía e descubriendo algunhas das súas liñas máis salientables e datando as primeiras achegas bibliográficas en España no actual período destes museos. Coido que é un traballo interesante para coñecer a propia historia recente do movemento museístico español en relación coa nova museística internacional. Esta parte se completa con traballos de Martínez Alfaro sobre o patrimonio histórico dos institutos de segundo ensino, de Juan González Ruiz sobre o papel da inspección na recu-

peración do patrimonio histórico, e outro de Carmen Rodríguez sobre conservación do patrimonio histórico-pedagóxico.

A cuarta parte ábrese cun traballo, curto pero axeitado, de Eulália Colleldemont sobre os modelos e tipoloxías de museos pedagóxicos virtuais en España, para dar paso a outro de Ossenbach e Somoza no que se relacionan os museos virtuais coa ensinanza da historia da educación e a formación de profesores. Este segundo traballo aporta unha definición do que é un museo virtual, (distinguíndoos dos centros de documentación e das fontes históricas dixitais) e das posibilidades que ofrece aos estudantes unha visita e como se lles pode adestrar no exercicio da hermenéutica, mediante estratexias que permitan lecturas interpretativas; e como na medida en que saiban desentrañar os relatos subxacentes poden iniciarse na investigación e no exercicio da crítica histórica. Non esquecen ademais que os museos pedagóxicos virtuais reflicten o xiro historiográfico cara aos enfoques emparentados coa nova historia cultural e a cultura da escola.

É un libro que fai moi boas achegas ao marco teórico (do que *deben* ser estas institucións), pero ao que lle falta máis artigos sobre as experiencias prácticas, sobre o que *fai* e *produce* nestes momentos a nova museística educativa, pois en realidade só aparece neste senso o estudo (única achega iberoamericana) de María Cristina Linares sobre o “Museo de las Escuelas” de Buenos Aires e a testemuña de Carmen Colmenar sobre o Museo de Historia da Educación “Manuel Bartolomé Cossío” da Universidade Complutense, que recolle unha historia valiosa, contada por unha protagonista. Por certo, no volume boto un pouco en falta devolver ao discurso actual

as modernísimas reflexións que xa facía Cossío no século XIX cara o que debía ser un museo pedagóxico, porque neste libro se fai unha reivindicación cabal dos museos como centros vivos, nos que poda ollarse a educación como un proceso vivo, incluso na súa recuperación do pasado cara ao presente, e non como instalacións cheas de artefactos para seren exhibidos. Pois iso, recomendo ler o que di Cossío ao respecto, porque ademais de ser centros de conservación, interpretación e estudo do patrimonio non estaría de máis que fosen hoxe, a súa vez, centros de alta investigación cunha proxección nos debates da educación do presente.

Eugenio Otero Urtaza.

VERGARA, J. (2010), *La educación política en la Edad Media: el *Tractatus de Morali Principis Institutione* de Vicente de Beauvais (1262/63). Una apuesta prehumanista de la política, EUNSA, Pamplona, 140 pp.*

Baixo o influxo da “historia social” e dos *Annales* e por causa de dispoñer, infelizmente, o conxunto dos investigadores da historia da educación en España durante as últimas décadas dunha insuficiente formación historiográfica, a historia educativa que, como produto de investigación e como construción cultural, se acertou a realizar veu estando moi concentrada nas problemáticas suscitadas pola contemporaneidade, e xusto e en efecto, son os problemas que acucian os que movilizan as enerxías para a resolución. Pero, hai máis mundo. O presente tamén está condicionado por unha historia de longa duración, sen necesidade de vernos abocados ao estruturalismo brau-

deliano. A “historia cultural”, como fructífera orientación para a investigación histórica invítanos a reconsiderar os nosos saberes históricos, cunha nova ollada aos tempos de longa duración. E aí quizaves volvamos a tomar en consideración e en alta consideración elaboracións históricas que, realizadas noutrora ou establecidas desde o rigor positivista, con algún apresuramento situamos á beira dos nosos percorridos e urxencias de hoxe.

Seguimos necesitando coñecer e comprender os vellos textos; por dicilo dun xeito simples, os que foron escritos en latín, pois neles aniñan ideas e valores que se forxaron, a miúdo como “exercicio racional”, con bimbios que aínda perduran nas “razonabilidades” do noso tempo. Por isto, son de saúdar a constitución e as tarefas de estudo e de edición crítica de textos, emprendidas polos investigaodres agrupados no GEMYR (Grupo de Estudos Medievales y Renacentistas), baixo a coordinación do profesor Javier Vergara da UNED.

Un deses traballos é o que aquí nos da pé a este comentario. Vicente de Beauvais é considerado como un grande pedagogo correspondente ao período da Baixa Idade Media. O autor de textos tan relevantes como *De eruditione filiorum regalium* (1246), ou os *Speculum maius* e o *Speculum minor* (1244-1256). É tamén o autor de textos de pedagogía política, como este que aquí se cita. O *Tractatus* reflexiona sobre o oficio de reinar, que se impregna cun ton marcadamente clerical, relixioso e moralizante. Analizar pedagóxicamente a evolución desta visión é o que se pretende aquí, a partir da consideración central do texto de Vicente de Beauvais. Logo dunha presentación da vida e

da obra do de Beauvais, Javier Vergara proponnos un percorrido pola literatura cortesana medieval relacionada coa educación política, para de seguido abordar os sentidos e significados inscritos no *Tractatus* de Vicente de Beauvais, cerrando coa influencia destes escritos políticos na monarquía castelá.

Componse, deste modo, un texto valioso, que axuda á comprensión do que no Barroco sería á “educación de príncipes” (dos gobernantes, en definitiva), onde se concentran algunhas das claves para a comprensión do que por vía de negación, querería ser logo un modelo educativo distinto, aberto sobre a consideración da cidadanía. E, por outra parte, unha aportación notable como exercicio de erudición e de rigor no tratamento e interpretación de fontes documentais, que son menos socorridas no presente.

Antón Costa Rico

GONZÁLEZ-AGÁPITO, J. (ed.) (2009), *Escultisme, autoformació i ciutadania activa. Un balanç de cara al futur*, Pallés ed. I Institut d’estudis Cataláns, Lleida, 210 pp.

A historiografía educativa dos países de lingua e cultura catalana veu anotando desde hai vinte ou máis anos a importancia dos fenómenos da educación no tempo libre, a través das colonias, dos campamentos, das bibliotecas, da acción convivencial parroquial católica, para o mellor entendemento do desenvolvemento educativo en tales contextos, e particularmente para explicar máis acáidamente o como e os porqués da perdurabilidade e da renovación da catalización ambiental vivida polas novas xeracións durante o tempo do

franquismo. Unha desas mediacións de maior influencia ten sido e segue a ser o que significa o movemento dos *Scoutts*, en orixe unha iniciativa de Baden Powell, que se puido ensarillar hai cen anos con boa parte das expresións do movemento internacional das Escolas Novas.

A forza relativa desa manifestación de educación infantil e xuvenil nás áreas catalanas é moi probable que non atope un correlato similar en Galicia. Se ben, aquí tamén contamos con manifestacións prontas de *escultismo*, como unha expresión da educación social, todo parece indicar que tiveron entre nós unha pequena dimensión, aínda que compre salientar que é un asunto que non tivo aínda a precisa investigación. Deberá chegar, e se cadra, apañamos alguna feliz sorpresa. Por iso, máis que para valorar o presente texto de achegas, traemos aquí esta obra, que podería servir de punto de referencia para abrir na nosa casa a oportuna investigación.

Estamos ante un rico texto pola diversidade de achegas e comentarios que nel aparecen, que son consecuencia dun Seminario de traballo dirixido polo profesor González-Agápito. Analízase a evolución histórica do escultismo en Cataluña, Baleares e o País Valenciá a partir de 1912 e ata 1975; débátese os puntos de vista interpretativos sobre esta historia; analízanse as problemáticas do presente deste movemento ou conxunto de iniciativas nos contornos citados; sen faltar tampouco, unha achega ao escultismo na esfera internacional. Un territorio sobre o que facer luz no noso caso. Máis alá do que xa sabemos sobre os *Utreys* impulsados polo galleguismo republicano.

Antón Costa Rico

NEGRÍN FAJARDO, Olegario, Memoria histórica y educación en Canarias (1936-1942). Depuración y represión del Magisterio en la provincia de Las Palmas, Cabildo de Gran Canaria, 2010.

Tal como se pon de manifesto no Prólogo desta obra, grazas á existencia dos Coloquios de Historia Canario-Americana da Casa de Colón, e das Xornadas de Estudos sobre Fuerteventura e Lanzarote, Olegario Negrín abriu novas liñas de investigación centradas na historia da educación canaria ou que teñen que ver coas illas. Relacionado coa Ilustración canaria, centrou o seu interese en personaxes de tanta importancia como Viera y Clavijo, ou en Clavijo y Fajardo, e outros posteriores arredor dos educadores canarios, en parte americanos, da talla de Fernández Ferraz ou de Teófilo Martínez Escobar. A eles seguiu unha serie de aportacións que teñen que ver coa depuración e represión franquista do profesorado durante a Guerra Civil e primeiro franquismo, ás veces en colaboración con Conchita Álvarez García, da Universidade de Oviedo. Grazas á invitación do doutor Negrín, eu mesmo ti ven a oportunidade de colaborar nalgunha destas actividades programadas, en distintos cursos de verán.

A obra que presentamos, froito dunha investigación de bastantes anos en arquivos canarios e, especialmente, peninsulares, foi galardoada co Premio “Viera y Clavijo” de Letras 2008. Foi unha investigación que xurdiu xunguida a outros traballos académicos, neste caso en relación co mestre lanzaroteño Federico Doreste Betancor. Posteriormente, nunha investigación sobre os becados da JAE, Negrín encontrou información que o levaría aos fondos de depuración franquista no AGA,

en Alcalá de Henares. Foi así como tomou conciencia da necesidade de rescatar do esquecemento aos profesionais canarios do maxisterio republicano que foron maltratados e marxidados polo réxime ditatorial franquista, que só tiña en conta os valores de “heroicidade” dos vencedores, mentres condenaba ao oprobio e ao esquecemento a moitos outros, que cometeran o “delicto” de ser cidadáns libres e democráticos durante a Segunda República española. O libro, ademais de levar a dedicatoria ao seu primeiro neto, Víctor Negrín, vai dedicado aos mestres e mestras canarios depurados por exercer a súa profesión con lealdade á legalidade democrática republicana.

Como se pon de manifesto, non hai ningún afán de vinganza, porén, moito de comprensión e complicidade para cos vencidos nunha loita desigual, entre os que tiñan a esperanza dunha España máis xusta e progresiva, e aos que se impuxo, pola forza brutal das armas, ideais autoritarios, violentando a legalidade constitucional establecida. É este un aspecto que, a miúdo, quere deixarse de lado na memoria sobre o sucedido.

A investigación abarca até 1942, data na que se consideran por finalizadas as actividades das comisións de depuración, se ben, algúns expedientes se mantiveron no tempo, debido as recursos presentados.

O traballo que aquí se presenta como libro está pensado, formando parte dunha investigación de conxunto que, co tempo, Olegario Negrín ten pensado abarcar, sobre a depuración franquista do profesorado canario pertencente a todos os niveis educativos, dende a ensinanza primaria á universidade, sen esquecerse, incluso, dos centros privados. É este un traballo que

queda por facer, mesmo no conxunto do Estado español.

A metodoloxía seguida foi a propia da Historia, cos criterios, principios e fases correspondentes, a partir das fontes primarias, da documentación inédita de arquivo. A primeira fase transcorreu, pois, en arquivos locais, rexionais e nacionais, na procura de documentación de soporte. A partir de aí, na fase denominada do “taller do historiador”, nun diálogo constante cos fondos documentais e bibliográficos, o autor foi creando unha estrutura básica que, co tempo, remataría neste produto.

Na súa estrutura, o libro presenta unha primeira parte con tres capítulos, centrados no contexto de investigación en sentido amplo, para concretar o lugar e as características nas que transcorre a acción: A educación española na II República, a Guerra Civil e o Fraquismo; a provincia das Palmas arredor da Guerra Civil, e o proceso normativo de creación da maquinaria depuradora.

A segunda parte, cos capítulos IV e V, ocúpase, respectivamente, da Comisión depuradora provincial e da análise cuantitativa da depuración do maxisterio na provincia de Las Palmas.

Finalmente, na terceira parte, lévase a cabo un estudo dos expedientes dos protagonistas: do proceso depurador aplicado aos mestres e mestras (cap. VI) e da dobre depuración dos alumnos e alumnas do Plano Profesional (cap. VII).

Remátase cunhas importantes conclusións, e 11 anexos documentais, amais dun índice onomástico.

Estamos, pois, diante dun estudo moi completo sobre esta problemática, con datos moi exhaustivos, co acerto sistemático

de presentar cadros por partidos xudiciais, que nós tamén temos seguido nas nosas investigacións.

Hai que resaltar igualmente o sentido de investigar esta temática, dentro do que se denomina a recuperación da memoria histórica da Guerra de 1936, que por razóns políticas pasou desapercibida durante tanto tempo, e sobre a que, aínda hoxe, seguen a presentarse dificultades máis ou menos visíbeis. Noraboa, mestre.

Anxo Serafín Porto Ucha

SANCHIDRIAN, C., RUIZ BERRIO, J. (coords.) (2010), *Historia y perspectiva actual de la educación infantil*, Editorial Graó, Barcelona, 431 pp.

A LOXSE foi o instrumento legal que con máis forza contribuíu a “normalizar” os procesos educativos públicos ligados á educación infantil, dando pleno protagonismo aos múltiples esforzos didácticos, reflexivos, experimentais e académicos realizados en pró da educación e o desenvolvemento da infancia primeira, coa súa soleira establecida entre os seis e os sete anos. Antes da LOXSE, pero sobre todo como consecuencia dela, foron extraordinarios os empeños desenvolvidos neste campo da educación por parte dos propios pais e nais de familia, polo profesorado, polas institucións e centros de formación e polas administración, ata presentar na actualidade un panorama con moitas máis luces ca sombras, tanto que falemos das instalacións, como dos recursos funcionais e didácticos e, en particular, da formación do profesorado.

Na actualidade, a posta en marcha dos novos graos universitarios ven certificar a

boa saúde pública dos estudos consolidados de Educación Infantil. Quere trazarse un percorrido formativo moi axustado en canto aos saberes, competencias e destrezas a acadar por parte do estudantado universitario desta titulación, co perigo mesmo do reduccionismo e a limitación, que será do caso escorrentar desde a perspectiva de formación do modelo de profesor reflexivo.

E desde esta perspectiva desde a que, creo eu, hai que captar a presenza deste texto novo. Un texto con nídio afán didáctico, pero que hai que entender moito máis como un instrumento de referencia formativa, ca un “libro de texto a ser estudado no período dun cuatrimestre de estudos”, que ademais, como formación de índole máis xeral está situada nada máis chegar á Universidade, como una das debilidades adoptadas entre nós para a posta en marcha do chamado “modelo (español) de Bolonia”. No texto, no que interveñen case unha vintena de profesoras e profesores de ciencias da educación de variadas universidades españolas, destacan os achegamentos histórico-comparados, os relacionados coa construción da intelixencia infantil, e os que aluden ás políticas gubernamentais para a expansión da educación infantil. Todos estes achegamentops son sectores de estudo precisos e a ser contemplados, como instrumento de referencia que é o libro, se ben pode observarse a ausencia ou o reducido tratamento das achegas actuais relacionadas cos tratamentos didácticos, a psicoloxía do desenvolvemento, e as cuestión sociolóxicas, o que, probabelmente elevaría a dous o número de volumes da obra, cunha reordenación do seu capitulado. Aínda se poderá facer nunha segunda edición.

Alén dunha adecuada introducción, o libro percorre moitas escenas e chanzos

históricos: unha visión histórica xxeral entre os séculos XVII e comezos do XIX (Comenio, Rousseau, Pestalozzi), a educación infantil inglesa (sobre todo durante o século XIX), a escola infantil francesa do mesmo período, a relevancia da figura de Pablo Montesino en España no século XIX, a grande figura que foi Froebel, as aportacións e realizacións españolas durante o tránsito entre os séculos XIX e XX (cunha destacada atención á Institución Libre de Enseñanza e a Pedro de Alcantara), o significado da obra de Dewey, o protagonismo de María Montessori, o método Decroly (recordemos a globalización e o método ideo-visual na aprendizaxe da lectura), o tempo auroral do século XX e a educación infantil en Cataluña, a psicopedagogía xenebrina e Piaget, construtivismo e psicoloxía cognitiva (Vigotsky, Ausubel, Bruner, Gardner), modelos actuais de educación infantil, a formación especializada do profesorado (entre o pasado e as condicións actuais), a actual política educativa española de educación infantil, o panorama europeo (orientacións e prácticas) e os organismos internacionais de educación infantil.

Dando por seguro que estamos ante unha obra de gran consulta e manexo nas aulas universitarias, quizaves sería conveniente a súa parcial reconfiguración, e mesmo unha observación de conxunto cos estudos similares que se realizan no caso do grao de Educación Primaria, dado que este mesmo texto de “educación infantil”, en boa parte das súas páxinas e apartados, ofrece contidos que son igualmente, ou aínda máis se cabe, acaídos para os estudos de educación primaria.

Antón Costa Rico

MAINER BAQUÉ, J. (2009), *La forja de un campo profesional. Pedagogía y didáctica de las Ciencias Sociales en España (1900-1970)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 927 pp., Madrid, e, MAINER BAQUÉ, J. (2009), *Inventores de sueños. Diccionario bioprofesional de pedagogos y didáctas de Geografía e Historia hacia 1936*, Institución Fernando el Católico (CSIC), Zaragoza.

Os currículos, todos os currículos, son artefactos humanos, construcións culturais, científicas e sociais, que son tamén exercicios de poder e de lexitimación, como nos ensinaron a ollar Max Weber e os neo.weberianos. Alén de calquera pretendida “neutralidade” e asepsia científica e académica (positivista e funcionalista?, en particular), e máis alá da “cegueira” que burdamente se propón desde o paradigma científico tecnocrático, hoxe comecemos a ser conscientes non só de canto hai de construción socio-histórica en cada un dos currículos, dos seus sentidos e significados, das “apropiacións” culturais e didácticas que neles se refrean, senon tamén de que a súa conformación ten claves primixenias (un “código disciplinar”, na conceptualización tan querida ao proxecto Nebraska, unha das expresións do grupo de estudos Fedicaria, onde se encadra o relevante autor destes dous textos que aquí se comentan), e é, ademais, manifestación efectiva da constitución, do peso e da presenza dun dado “campo profesional”, no senso dado por Bourdieu. E como campo profesional son os currículos indicios de prácticas académicas (isto é, prácticas sociais), como se dixo, que son exercicios de poder e de lexitimación cultural, e por tanto un ámbito

de posible conflictividade interna-externa entre os que participan na súa construción histórico-social e os seus contextos, establecéndose interrelacións dinámicas e dialécticas en varias direccións.

Lonxe de asepsias, pois. Estamos abrindo en toda a historiografía educativa internacional esta tan necesaria agra de investigación e estudos. Necesaria para un máis adecuado coñecemento e comprensión das razóns, claves, sentidos e significados dos problemas que na actualidade nos presentan as tomas de decisión curriculares, con súa elaboración de arquitecturas que implican priorizacións, seleccións, sinalamento de pesos, eliminacións, reducións, ou reorganización de contidos, asignaturas, e áreas. En todo isto hai razóns e fundamentos sociolóxicos, políticos, económicos, de carácter científico, de carácter pedagóxico (en relación cos modelos de formación do profesorado, cos modelos de aprendizaxe, coas innovacións e os recursos metodolóxicos), e outros vinculados ás propias corporacións profesionais (constitución, esenvolvemento, manifestacións da súa presenza). Todo un complexo de elementos de oportuno coñecemento moi en particular por parte do profesorado en exercicio e tamén de aqueles profesores noveles ou en formación que, con ausencia de conciencia crítica, están a miúdo máis predispostos a facer do seu oficio un oficio “artesanal” (aprendido en longos anos de estudo como discentes) provistos de “supostos libros de operación”, como se se tratase de guías-ikea.

A adecuada profesionalidade docente precisa de saberes e competencias críticas, de destrezas analíticas afinadas, co que promover a figura do profesor

reflexivo e investigador, consciente dos porques, dos modos de articulación, e das posibilidades de configuración dos saberes didácticos que constitúan o cerne da súa profesionalidade. Isto esixe levantar os veos das realidades e das configuracións curriculares aparentes e máis externas; desentrañar as interioridades, podendo dispoñer de conceptos analíticos e interpretativos que, amodo de caixa de ferramentas, poden empregar a fin de re-construír enfoques e prácticas con autonomía e como exercicio crítico adecuado e situacional patra o focio docente.

Juan Mainer, con admirable equipamento intelectual crítico, aborda esta ruta de estudo no campo das ciencias sociais e a súa didáctica. “A forxa dun campo profesional”: indaga a socioxénese en España da didáctica das ciencias sociais, a través dos textos, contextos e axentes que, entre 1900 e 1970, o foron dotando de vida e significados. Di el mesmo, “desentrañar a forxa, algo así como o xenoma ou matriz práctico-discursiva, dunha profesión, desde unha ollada profundamente xenealóxica”. Constata a actual e tortuosa derrota dos “expertos” neste campo didáctico, que une aos procesos avanzados de actual desprofesionalización dos corpos docentes (como outros ensaístas veñen poñendo de relevo), progresivamente relegados da reflexión e da produción pedagóxica e didáctica, nuha dirección contradictoria con recorridos históricos previos.

Tres grandes apartados estruturan esta “forxa”: a invención dunha “tradicón” (discursos, suxeitos e prácticas na didáctica das cc. Sociais entre 1900 e 1939), a embrioloxía deste campo profesional, e a etapa preconstituínte deste campo (entre 1939 e 1970). Apartados que son

desgranados nos seguintes capítulos: as axencias produtoras de discurso, as tradicións discursivas observadas a través dos seus textos “visibles e performativos” (textos de fundamentación teórica xeral, textos declarativos desta didáctica, e libros de texto, como ortopedia do coñecemento desexable), as primeiras tentativas de institucionalización dun campo profesional, a didáctica histórico-xeográfica como saber-poder emerxente durante a IIª República, o remozamento dun modelo de profesionalización docente logo da Guerra Civil, a reinvención discursiva das didáctica das ciencias sociais, e o campo profesional durante a chamada “transición curta” (1960-1970).

Case mil páxinas de minuciosos textos, presididos de continuo pola ollada crítica, hermenéutica e interpretativa do autor para ofrecernos unha precisa luz sobre a configuración, alcances e variabilidade histórica da didáctica das ciencias sociais en España; unha historia profundamente dialéctica, de autores, axencias e prácticas, para a consciencia necesaria no noso presente.

De algún modo complementario, a obra *Inventores de sueños*. Diccionario bioprofesional...compón unha moi interesante galería sobre unha xeneración de docentes e pedagogos que sobre todo durante os anos vinte-trinta contribuíron a forxa e divulgación dunha (aínda recente) “tradicón discursiva” sobre o ensino escolar da historia e a xeografía, facéndoo desde un otorgado valor valor(e inxénuo) taumatúrxico concedido á escola (endalí, o título *Inventores de sueños*), por ter apostado por situar a razón pedagóxica-escolar no punto de mira de todos os discursos emancipatorios e de todas as re-

formas sociais por vir: profesores normalistas, inspectores, catedráticos, mestres de escola primaria,...ata un total de 120 bio-bibliografías de constante interese, observadas desde criterios historiográficos como os sinalados para o caso do libro *A forxa dun campo profesional*.

Estamos antes textos que, en gran medida, marcan un antes e un despois no estudo da historia do currículo entre nós, dado o seu rigor historiográfico e a calidade das súas aportacións.

Antón Costa Rico

DE GABRIEL, N. (2010), *Elisa y Marcela. Más allá de los hombres*, Barcelona, Editorial Libros del Silencio, 477 pp.

Es bien sabido que el magisterio fue un colectivo controlado por la iglesia y por los caciques de cada época, y que las maestras estuvieron sometidas a la estricta vigilancia de la sociedad. Gran parte de los expedientes incoados a maestras estaban relacionados con su vida privada, con sus comportamientos extraescolares y no con cuestiones estrictamente derivados de su trabajo en las aulas. La vida de las maestras, sobre todo en los pequeños núcleos rurales como en los que trabajaron Elisa y Marcela, se reducía a la escuela y la iglesia. En este contexto de falta de horizontes, dos maestras reunieron el valor suficiente para enfrentarse a la sociedad y procuraron, por encima de cualquier otra cosa, su felicidad. Por eso se casaron –sirviéndose de mil argucias, mintiendo como mienten los enamorados– en la parroquia de San Jorge de Coruña el 8 de junio de 1901. Aquel fue, como se calificó en la prensa, un matrimonio sin hombre.

Marcela y Elisa hicieron cuanto estuvo en su mano para amarse. Por estar juntas renunciaron a su trabajo, a su familia, al país en el que habían vivido, se enfrentaron a burlas, censuras, insultos y acusaciones injustas. El malditismo de estas maestras fue una creación de los medios de comunicación de la época, tal y como demuestra Narciso de Gabriel en su búsqueda de datos sobre este episodio en las páginas de la prensa gallega, en la prensa de Madrid, de Portugal o de Buenos Aires. Los periódicos buscaban el sensacionalismo, publicitando los aspectos más escabrosos de la imagen de estas dos mujeres que decidieron amarse a costa del dolor, del desprecio, de la burla y de la condena pública. Y esta persecución mediática fue rentable. La revista *Nuevo Mundo* vendió en los días 3 y 4 de julio de 1901 cerca de veinte mil ejemplares, algo inusitado en la época. Cuando en 1904 los medios de comunicación dejaron de ocuparse ellas, se les pierde la pista, como si Elisa y Marcela hubieran desaparecido de la historia.

Aunque siempre se ha perseguido a quienes sueñan y a quienes son felices, estas maestras tuvieron el valor para enfrentarse consigo mismas, el valor de aceptar sus deseos y de luchar por sus sueños para no llevar una existencia hipócrita.

El profesor Narciso de Gabriel nos tiene acostumbrados a trabajos rigurosos, hechos sin ruido y sin prisa, estudios demorados, investigaciones a las que dedica el tiempo que cada proyecto le demanda. Así lo hizo, por ejemplo, en *Escolantes e escolas de ferrado* (2001), en *Ler e escribir en Galicia* (2006), o en una investigación particularmente cargada de valores éticos, origen del brillante artículo publicado en el año 2000 en esta misma revista: «Arximiro Rico. Vida e morte dun mestre republicano», y, ahora, con *Elisa e Marcela, Alén dos homes* (Nigratrea, 2008) ha demostrado que es posible esperar quince años para

completar todos los detalles de «una de las más extraordinarias historias de amor de todos los tiempos», como califica Manuel Rivas a la historia de Elisa y Marcela en el prólogo a la edición en castellano de la obra.

Afortunadamente Narciso de Gabriel es el historiador tranquilo que lee sin prisa, escribe acariciando cada palabra –esa pasión por la escritura bien hecha le ha valido premios tan prestigiosos como el María Barbeito, el Losada Diéguez, el de la Crítica y el Concepción Arenal–. El autor no ha caído en la tentación de querer publicar una exclusiva, una primicia sobre una historia tan apasionante. Para demostrar esta pasión por el trabajo bien hecho basta reparar en las 522 notas al final del texto, en el brillante análisis de las claves interpretativas que el profesor de Gabriel ha hecho en la segunda parte del libro -hermafroditismo, lesbianismo, travestismo y feminismo- o en el documentadísimo

anexo en el que se reproducen documentos esenciales para entender e interpretar este suceso.

No puedo escribir en *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación* sobre este libro ni sobre su autor sin tener un recuerdo de admiración y de cariño para Herminio Barreiro, un profesor que hizo suya la promesa de Protágoras cuando invitó a Hipócrates a que fuera su alumno: «Si me acompañas te sucederá, cada día que estés conmigo, que regresarás a tu casa hecho mejor ». Y eso es lo que le ocurrió a Narciso de Gabriel y a un puñado de historiadores gallegos que proyectan de mil maneras en sus clases, en sus investigaciones y en cuanto escriben el poso que dejó en sus vidas el privilegio de haber conocido a Herminio Barreiro.

Víctor Juan Borroy

Universidad de Zaragoza